

„ADESTE, HENDECASYLLABI, QUOT ESTIS!”

*(A repetitív és a refrénes hendecasyllabus a humanista költészetben,
különös tekintettel Janus Pannonius költeményére)*

CSEHY ZOLTÁN

Janus Pannonius Búcsú Váradtól címen elhíresült költeménye (321.)¹ verstani szempontból mindenképpen különleges helyet foglal el a költő művei között, hiszen szabályosan visszatérő refrénnel tagolt hendecasyllabusokban íródott:

Omnis sub nive dum latet profunda
tellus, et foliis modo superbum
canae dum nemus ingravant pruinae,
pulchrum linquere Chrysium iubemur,
ac longe dominum volare ad Istrum.

Quam primum, o comites, viam voremus.

Non nos flumina, nec tenent paludes,
totis stat gelidum gelu lacunis.
Qua nuper timidam subegit alnum,
nunc audax pede contumelioso,
insultat rigidis colonus undis.

Quam primum, o comites, viam voremus.

Non tam gurgite molliter secundo,
lembus remigio fugit volucris,
nec quando Zephyrus levi suburgens,
crispum flamine purpuravit aequor,
Quam manni rapiunt traham volantem,

Quam primum, o comites, viam voremus.

Ergo vos, calidi, valetate fontes,

¹ Iani Pannonii *Opera quae manserunt omnia, I., Epigrammata*, ed. Iulius Mayer, Budapest, Balassi, 2006, 194–196.

quos non sulfurei gravant odores,
sed mixtum nitidis alumen undis,
visum luminibus salubriorem,
offensa sine narium ministrat.

Quam primum, o comites, viam voremus.

Ac tu, bibliotheca, iam valetō,
tot claris veterum referta libris
quam Phoebus Patara colit relictā,
nec plus Castalios amant recessus,
vatum Numina, Mnemonis puellae.

Quam primum, o comites, viam voremus.

Aurati pariter valetē reges,
quos nec sacrilegus perussit ignis,
dirae nec tetigit fragor ruinae,
flamnis cum dominantibus per arcem,
obscura latuit polus favilla;

Quam primum, o comites, viam voremus,

At tu, qui rutilis eques sub armis
dextra belligeram levas securim,
cuius splendida marmorum columnis,
sudarunt liquidum sepulcra nectar,
nostrum rite favens iter secunda.

Quam primum, o comites, viam voremus.

„Olyan friss, üde, hangulatos, mint egy népdal, még refrénje is van” – írja a versről Huszti.² „A finom, zárt kompozíció ellentétéként a hendekasyllabus gyors, pattogó üteme és az indulást sürgető, türelmetlen refrén kitűnően érzékelteti a »boldog« Váradtól búcsúzó, de gondolatban már előre, Budára rohanó Janus izgatott, az utazás lázában égő lelkivilágát” – összegzi a vers formájáról alkotott véleményét Gerézdi Rabán, aki noha a választott sorfaj és a zárt kompozíció közt feszülő ellentétet lát, épp e feszültség összjátékában látja a vers éltetőerejét.³ A refrént ő a keret részének tekinti, és strófákról beszél.⁴ „A belső tartalmi, szerkezeti egyensúlyt, a kompozíció feszes zártságát külön művészi lelemény is biztosítja: a refrén. A zárt reneszánsz kompozíción belüli elemek homogenitása, a refrén által is biztosított egymás mellé rendelése ugyancsak megvalósul a versben” – állítja Kovács Sándor Iván.⁵ De mi is tulajdonképpen a refrén, és hogyan, illetve honnan kerül a humanista latin költészetbe? A refrén fogalmát Szerdaheilyi István így határozza meg irodalomelméleti enciklopédiájában: „A rímhez hasonló

² Huszti József, *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931, 189.

³ Gerézdi Rabán, „Janus Pannonius”, in Uő, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Budapest, Akadémiai, 1968, 25.

⁴ Uo. 25.

⁵ Kovács Sándor Iván, „Várad – Velence – Medvevár”, in Uő, *Pannóniából Európába*, Budapest, Gondolat, 1975, 13.

(elméletileg az önrím egy változatának is tekinthető) járulékos ritmustényező a refrén: a vers meghatározott helyein változatlan (vagy csak kis mértékben megváltoztatott) formában megismételt szövegrész.”⁶

Antik és neolatin szöveg esetében a rímtől (még ha önrímről is van szó) el kell tekintenünk, mivel a versrendszerben nem (vagy csak alig) releváns: refrének vagy arra emlékeztető gesztusok azonban, mint ahogy a Janus-vers is tanúsítja, ebben a költői univerzumban is léteznek. Szepes Erika a refrént nem köti a rímhez: „olyan szövegrész, amely a vers meghatározott helyein változatlan (vagy csak kis mértékben megváltoztatott) formában következetesen ismétlődik.”⁷ Szócikkében azonban ő is főként rímes strófaszerkezeteket sorol, melyek vagy refrénsorokat (pl. a ballade, ritornell, triolett, rondó vagy villanella), vagy refrénstrófákat (pl. cosante, glossa, szekvencia stb.) tartalmaznak. Vergilius nyolcadik eclogájának refrénes részeit afféle előzményként, a mágikus karakterű összövegek folyományaként hozza fel példának. Szathmári István definíciója szinte szó szerint megegyezik a fent említettel: „az ismétlés egyik fajtája, a vers adott helyén (helyein) változatlanul vagy kisebb-nagyobb módosítással visszatérő, rövidebb-hosszabb szövegrész.”⁸ Szathmári felhívja a figyelmet arra is, hogy a szó maga 19. századi átvétel, s az önrímmel való viszonyt szintén kiemeli: „A refrénes versekben a visszatérő szövegrészek önrímnek is tekinthetők.”⁹ Kabán Annamária a refrént szintén az ismétlésalakzatok rendszerében látta, s csak akkor ismeri el alakzatként, ha domináns kompozíciós eljárásaként érvényesül a szöveg testén. Ő szintén olyan sémákkal leírható versszerkezeteket vizsgál, melyek nem az antikvitáshoz, hanem jórészt a középkorhoz és a népnyelvi reneszánszhoz köthetők vagy teljességgel egzotikusak (pl. a maláj-indonéz pantunlanc). A magyar költészet refrénhasználatának feltérképezésére Mózes Huba vállalkozott, aki Janus Pannonius versét is megemlíti az „alkalmi versszerkezet-építő visszatérések” fejezetben, majd szinte végeláthatatlan katalógus következik különösebb értelmezések nélkül.¹⁰ Cserhátoni Gyula régi dolgozata messze meghaladja a fenti két dolgozat színvonalát, igaz, elsősorban népköltészeti anyaggal dolgozik, s Janus Pannoniust nem említi, de a szövegek regisztrálása vagy szimptomatikus megbélyegzése mellett értelmezni is megkísérli azokat.¹¹

⁶ Szerdahelyi István, *Irodalomelméleti kisenciklopédia*, Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 1995, 341.

⁷ *Világirodalmi lexikon* 11., szerk. Szerdahelyi István, Budapest, Akadémiai, 1989, 505.

⁸ Szathmári István, *Alakzatlexikon*, Budapest, Tinta, 2008, 496.

⁹ Uo. 499.

¹⁰ Mózes Huba, *Illik néki a minét. A refrén mint versszerkezeti alakzat*, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2005.

¹¹ Cserhátoni Gyula, *A refrain alkalmazása a magyar költészetben*, Erdélyi Múzeum Egylet Bölcsélet-, Nyelv- és Történelemtudományi Szakosztályának Kiadványai, 3. kötet, 1886, 159–200.

Janus Pannonius Várad-versének refrénjét Török László a következő antik szövegekkel rokonította: először is Catullus (tőle ered a refrén kulcsfogalma is) 61., 62., illetve 64. carmenjével. A 61. költemény versformája glyconeus, pontosabban glükóni strófa, a 62. verssé hexameter, a 64-é szintén. Megemlíti még Vergiliust (8. ecloga, hexameter), Ovidius Amoresének 1. 6. versét (disztichon), a Pervigilium Veneris (jambus), illetve Nemesianus 4. eclogáját (hexameter). Megjegyzi továbbá: „ezek egyikében sem tekinthető teljesen szabályosnak a refrén”.¹² Való igaz, a refrén itt belső struktúráknak engedelmessé, a vers dinamikáját követi, tekintet nélkül az evidens dekorativitásra. Talán még Ovidius verse esetében beszélhetünk a legszabályosabb szerkezetről: a refrénnel ellátott szakasz a nyitó és a záró szerkezeten belül szabályszerűen ismétlődik: az 1–16 és a 57–74 közti egységet hét soronként tagolja: 17–24, 25–32, 33–40, 41–48, 49–56.

Hasonló struktúrák bőséggel akadnak a humanista költészetben is: most csak egyet emelnék ki, nevezetesen Galeotto Marzio refrénes költeményét, mely teljesen szabályos, azaz nem pusztán repetitív, hanem valóban refrénes ismétlődést mutat, melyet a „Nunc arcus intende tuos, nunc sume pharetram / Et tutare viros, casta Diana, tuos.” ismétlésprotézis ural. A disztichon szinte strófikussá teszi a költeményt, melynek beosztása: 1–10, 11–20, 21–30, 31–40. A teljesen szabályos ismétlődés jellegzetessége, hogy az első egység ún. ellen- vagy előrefrént is tartalmaz, vagyis a nyitó és a záró szakasza megegyezik. A vers a refrén korabeli megfelelőjeként elkönnyvelhető *Versus elegii intercalares* címet viseli.¹³

Nunc arcus intende tuos, nunc sume pharetram

Et tutare viros, casta Diana, tuos.

Et quibus in capreas usa es iam, diva, sagittis,

Nunc in sacrilegos dirige, casta, viros.

Nam tua res agitur, castos et mente pudicos

Cum videas falsi criminis esse reos.

Quippe tibi haud parvos tribuit Lucretia luctus

Funere et Hippolyti te doluisse ferunt.

Nunc arcus intende tuos, nunc sume pharetram

Et tutare viros, casta Diana, tuos.

Quid sanctam prodest vitam duxisse per annos

Et lumbos veneri surripuisse meos,

Quid labor assiduus, curae, ieiunia prosunt

Et colere innocua religione deos,

Quid coetum prodest semper vitare malorum

¹² Török László, „Fordítások és kommentárok”, in Uő, *Janus-arcok*, Budapest, Typotex, 2008, 198.

¹³ Galeottus Martius, *Carmina*, ed. Ladislaus Juhász, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi nyomda, 1932, 10–11.

Colloquiumque probi semper habere viri,
 Quid delubra iuvat festis petisse diebus
 Criminis et veniam quid rogare mei?
Nunc arcus intende tuos, nunc sume pharetram
Et tutare viros, casta Diana, tuos.

Quid flexis totiens genibus palmisque duabus,
 Integer ut fierem, me rogittasse deos,
 Improbis, incestus, pestis, si dedecus orbis,
 Dilacerat famam furcifer ille meam,
 Si moechus, leno, si corruptela virorum
 Atque hominum monstrum detrahit innocuo,
 Si mihi bambalio seclique infamia nostri
 Perniciesque virum detrahit innocuo.
Nunc arcus intende tuos, nunc sume pharetram
Et tutare viros, casta Diana, tuos.

Sed maledicta nihil nobis, nil, perfide, possunt
 Illa probos unquam, stulte, notare viros,
 Nam vita et mores atque aequi conscia virtus
 Tutatur falso, quod videt esse reos.
 Pro clypeo frontem tribuens insontibus amplam
 Amovet a sancto crimina cuncta viro.
 Suggestit illa animos et mentem robore firmat
 Voceque perplexa non sinit ora loqui.
Nunc arcus intende tuos, nunc sume pharetram
Et tutare viros, casta Diana, tuos.

Matteo Maria Boiardo latin eclogái közt megtalálható Vergilius nyolcadik eclogájának „pontosított” változata.¹⁴ Vergiliuséhoz hasonlatosan eclogáskönyve szintén 10 eclogára bomlik, bár Boiárdónál minden ecloga pontosan 100 sornyi terjedelemben szólal meg.¹⁵ Vergilius, akárcsak Boiardo, szigorú arányok szerint tagolta a versenydalokat.¹⁶ Boiardo Vergilius arányait még pontosabbakká tette, ugyanis míg Vergiliusnál különböző sorszámú egységek hoznak létre arányokat, Boiardo esetében a refrének (R) a két versenydalt a sorok számát tekintve tökéletesen azonos részekre darabolják:

Moeris 3 R 5 R 4 R 7 R 7 R 6 R 6 R
 Bargas 3 R 5 R 4 R 7 R 7 R 6 R 6 R.

¹⁴ G. Ponte, „Imitazione e originalità nei carmi e nei pastoralia”, *Rassegna della Letteratura Italiana*, 65 (1961) 83–96.

¹⁵ Angelo Soleri (Bologna, 1894) és Stefano Carrai (Padova, Antenore, 1996) kiadásait használtam.

¹⁶ Vergilius 8. eclogájának arányairól és a szimmetrikus konstrukciókról lásd: Vergilii *Eclogae* – Vergilius *Eklogái*, szerk. Havas László, Budapest, Tankönyvkiadó, 1989, 113–114.

Az impozáns katalógus gyengéje viszont épphogy a forma: egyik versforma sem hendecasyllabus, így tehát Ianus versének szempontjából csak távoli inspirációs bázisként jöhetnek szóba. A hendecasyllabust érdekes módon a magyar (műfordítás)irodalom egy része hajlamos „idegen”, sőt egyenesen szervidegen elemként kezelni. A vers magyar fordítói többször hivatkoztak is erre, Dudás Kálmán saját radikális licen-ciáit egyenesen a zeneiséggel magyarázza,¹⁷ Majtényi Elek a forma „olvasmányossá-gát” kérdőjelezi meg, és a fordítói ág egyik népes csoportjához igazodva jambusokat használ.¹⁸ Kovács Sándor Iván szerint Nagy László „híven, de nem dogmatikusan” követi a hendecasyllabust: és az efféle magyarázkodásokat hosszan lehetne idézni.¹⁹

A Várad-költemény híres refrénjének Catullusra visszavezethető betűrímes (allite-ráló) fordulata (viam voremus) bámulatos lendületet társít az amúgy is kitörő erejű felszólításhoz: „Quam primum, o comites, viam voremus!” Prózában: Minél hamarabb, ó, társak, faljuk fel az utat! Hogy e refrén magyar fordításairól kaphassunk egy gyors felvételt, álljon itt pár magyarítási kísérlet. Megjegyzésként talán még annyit: sajnos, Janus Pannonius magyar fordításai alapján Janus Pannonius verselését tekintve erőtel-jesen torz kép alakulhat ki, ugyanis a műfordítók java része feltűnően gyakran él a költői szabadság eszközeivel, és nem tartja meg a ritmusok metrikai képlete által meg-követelt alapvető tisztaságot. Janus Pannonius latinul szinte ékszerészi pontossággal verselt: e tekintetben sem maradt el antik elődeitől. Következzék tehát a miniantológia: „Társaim! El, mielőbb e tájról!” (Márki Sándor, 1878), „Előre társaim, vágatva gyor-san!” (Hegedüs István, 1893), „Fel hát az útra társaim, siessünk!” (Berczeli Anzelm Károly, 1934), „Hajtsunk, fiúk, sietve hát!” (Geréb László, 1940), „Hajrá, fogyjon az út, társak, siessünk!” (Áprily Lajos, 1953), „Vágjunk, társak, a hosszú, téli útnak.” (Tóth István, 1970), „Társak! Útra hamar, s vágatassunk végig.” (Alaksza Ambrus),²⁰ „Vágjunk hát neki, társaim, siessünk!” (Bede Anna), „Társak, föl, mielőbb vágjunk az útnak.” (Benjámin László), „Induljunk mielőbb, gyerünk barátok.” (Csávossy György), „Induljunk iziben, fiúk, s futóra!” (Csorba Győző), „Útra fel cimborák, sürget a vágta.” (Dudás Kálmán), „Társak, hosszú az út, gyűrjük le gyorsan.” (Fodor András), „Fel, cimborák, ideje útra kelünk.” (Fülöp Lajos), „Társak, hosszú az út, faljuk sietve.” (Garai Gábor), „Fel hát! Nyeljük utunkat, cimboráim!” (Hegedüs Géza), „Útra hát mielőbb, ne késlekedjünk!” (Kányádi Sándor), „Gyorsan gyűrjük utunk le, cimborá-im!” (Kerényi Grácia), „Útra fel, társak, gyürkőzzünk serényen!” (Majtényi Erik), „Gyorsan, társaim, útra hát, siessünk!” (Muraközy Gyula), „Hajrá, hosszú az út,

¹⁷ *Janus Pannonius búcsúverse huszonkilenc magyar fordításban*, szerk. Kovács Sándor Iván, Pécs, Pannonia Könyvek, 1987, 155.

¹⁸ Uo. 158.

¹⁹ Uo. 162.

²⁰ Az évszámmal nem jelölt fordítások a 70-es, illetve 80-as években keletkeztek Kovács Sándor Iván felhívására és ösztönzésére.

emésszük, társak!” (Nagy László), „Társaim, itt az idő, hogy útra keljünk!” (Pákolitz István), „Frissen, fiúk, repüljünk hát az úton!” (Rónai Mihály András), „Faljuk hát az utat, fiúk, sietve!” (Somlyó György), „Keljünk hát mielőbb, ó társak, útra.” (Szemlér Ferenc), „Társak, rajta az útra, falja a szán.” (Takáts Gyula), „Gyerünk hát pajtások, vágjunk az útnak!” (Tóth Béla), „Hogy fölfaljuk a távot, útra társak!” (Veress Miklós), „Menjünk hát szaporán: fel útra, társak!” (Végh György), „Faljuk föl az utat, hamar, ti társak.” (Weöres Sándor). Talán meglepő lehet, de mindössze kilenc esetben beszélhetünk engedmények nélküli tiszta hendecasyllabusról! Tanulságos e részlet alapján megfigyelni az eltérő fordítói koncepciókat, melyek a vers magyar értelmezési-hangulati terét, mely a népies dal jellegtől (Geréb, Csorba) egészen az úttörő- vagy cserkészrigmusig (Tóth Béla) terjed...

A hendecasyllabus természetesen verselési rendszerünkől nem idegen, legfeljebb a magyar költészetben kissé szokatlanul ritkán felbukkanó forma: Kazinczy gördülékenyen használta, sőt, önálló strófát is alkotott belőle. Az áldozó című költeménye számára: „Sípját s e koszorút s nyíló korának / Díszét, homloka’ fűrtjeit, Kronion / Hármassá ikrei, hüvetek sajátúl / Nyújtja tinéktek.”²¹ Itt három hendecasyllabust egy adoneus követ. A versforma későbbi karrierje pedig egyenesen felívelt: a kortárs költészetben többek közt Kovács András Ferenc, Markó Béla és Szálinger Balázs alkalmazták.

A hendecasyllabus az antik költészetben szinte vonzza az ismétlésalakzatokat az epanaforáktól a sor- és szólamismétlésekig. A versforma (főként humoros) válfajai gyakorta szinte minimális lexikai anyag variánsaival, illetve az izokólonokkal üzőt kombinatorikus játékok révén szerveződnek költészetté, mint pl. Martialis 12, 16-os versében:

Addixti, **Labiene, tres agellos;**
Emisti, **Labiene, tres cinaedos;**
Pedicas, **Labiene, tres agellos.**

A latin irodalomban a hendecasyllabus használata elsősorban Catullus és Martialis költészetében általános, noha valódi refrénnel nem párosul. Az antik költészetben egyetlen kivétel akad, egy Priapus-fohász, mely feliratként maradt ránk Tivoliban.²²

²¹ Kazinczy Ferenc *összes költeményei*, RMKT XVIII. század, Budapest, Balassi, 1998, 43. A strófaszerkezet nyilván a sapphicum nyomán keletkezett: az antik Priapus-himnuszából is kiderült, hogy a sapphói sor és a hendecasyllabus jól megférnek egymással. Szimptomatikus ugyanakkor, hogy a hendecasyllabust Kazinczy *Baróti Szabó Dávidhoz* című versében a költő egyik jeles modern monográfiája nem ismeri fel, és „botladozó jambusnak” nevezi: Z. Szabó László, *Kazinczy Ferenc*, Budapest, Gondolat, 1984, 56.

²² „Inscriptiones Latii Veteris Latinae, ed. Hermann Dessau”, in CIL 14, Berlin, apud Georgium Reimerum, 1887, 379. A felirat sorszáma: 3565. Újabb kiadása: *Anthologia Latina*, ed. Fredericus Buechler, Stuttgart, Teubner, 1982, II. 2, 707–709.

Salue, sancte pater Priape rerum,

Salue. da mihi floridam iuuentam,
 Da mihi ut pueris et ut puellis
 Fascino placeam bonis procaci
 Lusibusque frequentibus iocisque
 Dissipem curas animo nocentes
 Nec grauem timeam nimis senectam,
 Angar haud [miser]ae pauore mortis
 Quae ad domu[s] trahet inuida[s Auer]n[i,]
 Fabulas manes ubi rex coerces,
 Vnde fata negant redire quemquam.

Salue, sancte pater Priape, sal[u]e.

Conuenite simul quot est[is om]nes,
 Quae sacrum colitis [ne]mus [pu]ellae,
 Quae sacras colitis a[q]uas puellae,
 Conuenite quot estis atque [be]llo
 Voce dicite blandula [Pri]apo:

Salue, sancte pater Priape rerum.

[In]guini oscula figite inde mille,
 [Fasci]num bene olentibus [cor]onis
 [Cing]ite illi iterumque dicite omnes:

[Salue, san]cte pater Priape rerum.

Nam malos arcens homines [cr]uentos
 Ire per siluas dat ille uo[b]is
 Perque opaca silentia incruenta,
 Ille fontibus arcet et scelestos,

Inprobo pede qui sacros liquores
 Transeunt faciuntque turbulentos
 Qui laua[n]tque manus nec ante multa
 Inuocant prece uos, deae pu[ellae].
 'O Priape, faue, alme' dicite [omnes,]
 'Salue, sancte pater Priape, [salue.]'
 O Priape potens ami[ce, salue.]
 Seu cupis genitor uo[cari] et auctor
 Orbis aut physis ipsa Panque, salue.
 Namque concipitur tuo uigore
 Quod solum [repl]et, aethera atque pontum.
 Ergo salue, Priape, salue, sancte.
 Saeua [Iuppiter] ipse te uolente
 Vltro fulmina ponit atque [se]des
 Lucidas cupidus suas relin[quit].
 Te Venus bona, feruidus Cupido,
 Gratia et ge[mine]ae colunt [sor]ores
 Atque laeti[tiae da]tor Lyaeus.
 Namque te si[ne n]ec Venus proba[tur,]
 Gratiae illepidae, Cupi[do, Ba]cchus.
 O Priape potens amice, salue.
 Te uocant prece uirgi[nes pudi]cae,
 Zonulam ut soluas diu ligatam,
 Teque nupta uocat, sit ut mar[ito]
 Neruus saepe rigens potensque sem[per].
 Salue, sancte pater Priape, s[alue.]

Maga a felirat egy fallikus Herma három oldalát díszítette, s ha térbe helyezzük magát a költeményt, a hordozó lehetőségeit figyelembe véve az első pillantásra rendezetlen refrén „szabályossá” válik: szemből az első 12 sor látszik, az egyik oldalon (A) a 13–20 szerepel, a másikon (B) pedig a maradék, mely sorra pontosan egyezik az A oldallal: mindhárom szövegegység a „Salve, sancte pater, Priape, salve” refrénsorral zárul.²³ Mivel egyelőre nem sikerült meggyőző kapcsolatot találnom e feliratvers és a humanista költészet között, érdemes szétnézni a neolatin hendecasyllabus háza táján.

Martianus Capella *De nuptiis Philologiae et Mercurii* című késő antik művének egy verses része szintén tartalmaz refrént (9, 911: 57, 66, 75, 91, 112), de a teljes költemény három típusú vezérmetrumból formálódik: a költő aszklépiadészi sorokat, jambusokat és hendecasyllabusokat alkalmaz, majd a 114–137. sorokban más aiol formák is megjelennek.

²³ A költemény három sora (6, 10, 23) a hendecasyllabushoz közel álló szapphói sor képletét mutatja. Magyar elemzését lásd: Szepes Erika, *Mágia és ritmus. Vallástörténeti tanulmányok*, Budapest, Szépirodalmi, 1988, 178–181.

Nunc uos pudici nostra fratres culmina
Precabor ipsa, ne uerendos contrahant
Vultus iugandis quae ferent dis carmina,
Hymenque nostrum inuehat fastidium;
Psallente plectro concinentur nuptiae,
Fidibusque lusa fescennina prodient.

Iam nunc blanda melos carpe Dione,
Durus quippe rigor cedit amori.

Nouit nam tenerum probare carmen
Ipsam spumigenae salum Cytheres,
Nerinaque chely mouet Camenam,
Dum conchis Galatea personantes
Nantes fluctigenas chorumque Phorci
Flagrans cura trahit, nualibusque
Inrestitus aquis triumphat ardor.

Iam nunc blanda melos carpe Dione,

Durus quippe rigor cedit amori.
Carmen Maenaliae tulere pinus,
Percussaue modis sonat Lycaeis
Sollers Arcadiae nemus cicuta;
Pernix semiferi puella Panos
Nam uersa in calamos sonat loquaces,
Quam dum forte deus premit labellis,
Suspirat uelut oculis canorem.

Iam nunc blanda melos carpe Dione,

Durus quippe rigor cedit amori.

Puer ipse uersiformis
Fidibus studet Cupido
Arcusque dulcinerues
Roseo ligans ramali
Feriata liquit arma
Calamos parante Musa.

In carminis leporem
Curam negat sagittis
Tenerumque harundinetum
Nostrum in melos reliquit.
Nunc ergo corda mulcent
Vapor et canor iugati;
Placet ac decet, uicissim
Cantemus atque amemus.

Iam nunc blanda melos carpe Dione

Durus quippe rigor cedit amori.

Prudens puella pulchrae
Mater fuit Lacenae,
Inlecta sed canore
Nescit dolum cauere.

Nam candidus niuis
Olor inuolutus alis
(Argenteis minorem
Plumis uidens decorem
Nec posse purpuratis
Nimium placere ocellis)
Teneros ciere cantus
Phaethontiasque Musas
Coepit repente ficta
Fraudem parans senecta,
Sic admouetur ori
Roseumque circumactae
Raptum osculum puellae
Gremioque complicatus
Pretium tulit pudoris.

Iam nunc blanda melos carpe Dione,

Durus quippe rigor cedit amori.

(51–112)

A hendecasyllabus egyik legragyogóbb neolatin mestere Pontano volt, akinek munkáit Janus Pannonius is jól ismerte, ahogy erről többek közt 338. és 339. epigrammája is tanúskodik, melyek tárgya épp a költő hendecasyllabusait érinti. A 338., Ioannes Sagundineushoz írt költemény frappáns, a pontanói technikákra utaló sorismétlést is tartalmaz, gazdag allúziós és intertextuális játéktérbe ágyazva:

Iohannem pete, Musa, Chalcidensem:

Pontani hendecasyllabos poetae

ad nos mittere ne moretur, insta:
illos nam cupio videre plus, quam
dilectam iuuenis cupit puellam:
ut non insipidos, nec inuenustos,

sed quales tenero prius Catullo,
aut Marso lepidove Martiali
dictavit Iocus et levis Cupido.

Quodsi mittere forsitan gravatur

Pontani hendecasyllabos poetae,

saltem mittere ne suos gravetur.

A 339. versből kiderül, hogy a Camoena nem pusztán Pontanus, de Sagundineus verse-it is magával hozta.

Pontano egész, a catullusi játékoságot megidéző erotikus kötetet is írt ebben a versformában Hendecasyllabbi, sive Baiae címmel. E kötet a forma virtuóz használatáról tanúskodik. Ha pl. az 1, 2. verset nézzük, a finoman modifikált ismétlések pulzáló refrénszerűségére találunk. Maga a vers jól példázza a hendecasyllabus alapkritériuma-it is: ez a verstípus a catullusi *nugae* esztétikáját valósítja meg, hihetetlenül könnyed és természetes, miközben apró modifikációkon alapuló zenei struktúrát hoz létre viszonylag limitált mennyiségű motívum, jobban mondva nyelvi alapanyag felhasználásával:

Quae dulces modo balneas petistis
Et corpus calidis aquis fovetis,
Inapte facitis nimis, puellae,
Inapte nimium parumque recte,
Quod solae sine amantibus lavatis,
Quod corpus sine amantibus fovetis.
Quare consilium senis probati
Et rectum capite et probum bonumque:
Gaudet blanditiis Amor iocisque,
Amplexus petit, osculis fovetur;
Res est mutua; mutuus Cupido
Odit tristia solitudinemque.
Quid solae sine amantibus lavatis?
Quid corpus sine amantibus fovetis?
Curas pellite solitudinemque,

Ite in gaudia, mutuos fovete
Amplexus; sine amante mutuum nil.
Quare nec sine amantibus lavate,
Nec corpus sine amantibus fovete.
Intrastis calidas, vocate amantes,
Intrastis calidas, fovete amantes,
Sint haec mutua, sed nec ipsa muta.
Amplexus cupidi loquantur ipsi,
Iniectaeque manus loquantur ipsae
Et dens blandulus ebriique ocelli,
Sonent oscula, personent cachinni,
Vincant murmura cyprias columbas.
Hanc legem statuit Venusque Amorque,
Hanc legem sibi balneae edidere:
„Nec solae sine amantibus lavate,
Nec corpus sine amantibus fovete.”

Hasonlóan szellemes a költemény formai „ősváriánsa”, Catullus modifikált, a kiazmust és az epiforát is kiaknázó ismétlésstruktúrája a 42. carmenben:

Adeste, hendecasyllabi, quot estis
Omnes undique, quotquot estis omnes.
Iocum me putat esse moecha turpis
Et negat mihi uestra reddituram
Pugillaria (si pati potestis).
Persequamur eam, et reflagitemus.
Quae sit, quaeritis? Illa, quam uidetis
Turpe incedere, mimice ac moleste
Ridentem catuli ore Gallicani.
Circumsistite eam et reflagitate:
„Moecha putida, redde codicillos;
Redde, putida moecha, codicillos”.

Non assis facis? O lutum, lupanar,
Aut si perditus potest quid esse.
Sed non est tamen hoc satis putandum.
Quod si non aliud potest, ruborem
Ferreo canis exprimamus ore.
Conclamate iterum altiore uoce:
„Moecha putida, redde codicillos;
Redde, putida moecha, codicillos”.
Sed nil proficimus, nihil mouetur.
Mutanda est ratio modusque nobis,
Si quid proficere amplius potestis:
„Pudica et proba, redde codicillos”.

Martialis a finom módosításokat az ismétlés ismerős hangzóságával leplezi, hogy a poén a normatív vagy vezérsorhoz igazodva váljék erőteljesebbé, pl. 4, 43:

Non dixi, Coracine, te cinaedum:

Non sum tam temerarius nec audax
Nec mendacia qui loquar libenter.

Si dixi, Coracine, te cinaedum,

Iratam mihi Pontiae lagonam,

Iratum calicem mihi Metili:

Iuro per Syrios tibi tumores,

Iuro per Berecynthios furores.

Quid dixi tamen? hoc leve et pusillum,

Quod notum est, quod et ipse non negabis:

Dixi te, Coracine, cunnilingum.

Pontano természetesen alkalmazza az ismétléstechnikákon alapuló merevebb sémákat is, pl. az 1, 4-ben megismétli a „praedico, tege candidas papillas” fordulatot (1, 5), az 1, 16-ban a „dic, dux maxime, dic, beate amator” sor háromszor tér vissza (11, 28, 49), a 2, 22-ben a „Libertas iubet hoc Venusque Amorque” séma hatszor (1, 28, 33, 53, 68, 77). Gyakori Pontano költészetében, de a humanista lírában általában véve is a zárlatos ismétlés, melynek lényege, hogy a refrén megismétlése egyúttal poén, csattanó, azaz konklúzió is. Pontano az 1, 22. vers végén megismétli az „exemplum fidei iugalis unum” fordulatot, mely a 8. sorban bukkant fel. Az 1, 15-ben a 2. sor („incomptae Altilio placent puellae”) tér vissza frappáns zárlatként (18.).

Pontano zseniális játékosságát mutatja, hogy a teljes költemény gyakorlatilag két sor szinonim megismétlésein, modifikációin, az epanaforákkal, a szimplokéval és a complexió alakzataival való játékon alapszik.

Lascivos cohibe, Focilla, ocellos,
Ne perdas miseros videndo **amantes**;
Summissos nec habe, Focilla, ocellos,
Ne perdas miseros pudendo **amantes**;
Iratos quoque comprimas ocellos,
Ne perdas miseros minando **amantes**;
Ne sponde faciles benigne ocellos,

De spe ne **perimas** benigna **amantes**;
Ne tingas lacrimis misella ocellos,
Luctu ne **perimas** misella **amantes**.
Noli, crede, Focilla, crede, noli
Istos exerere, o Focilla, ocellos:
Isti quicquid agunt, Focilla, ocelli
Sunt incendia, sunt, Focilla, amantum,
Funus, crede, Focilla, sunt amantum.

Természetesen más humanista költőknél is működőképesek ezek a technikák. A teljesség igénye nélkül csak néhány példa: a Cantalicio néven ismert Gianbattista Valentino Borgias című verssorozatának 2. darabjában szinonimikus keretet használ az epana-diplózis vagy a reddíció alakzatához hasonlóan:

Musae Borgiades, favete coeptis,
Coeptos versiculos iuvate nostros.
Prosit Borgiades dedisse nomen,
Nomen grandisono Marone dignum.

Cur non Borgiades libenter ipse
Dicam? dicere si solent poetae
Musas Pierides? Venite, Musae,
Musae Borgiades, favete, Musae.

Nicolò D’Arco Numeri című ciklusának 305. darabjában refrénszerű ismétlést alkalmaz, mely emelkedő, fokozó jellegűvé teszi a struktúrát. Az ismétlődés mindig egy sort „késik”, 4, 5, majd 6 sort követve robban be újra, hogy a konklúzióban a tetőpont-ra érjen:

Sarchae ad littora fluminis canebat
 Pastor Sarchius, adpetente vere,
 Dum pascit niveas suas capellas
 Et textit salice e levi quasillum:
„O pulcherrima Phylli, quid moraris?
 Cur non huc ades, o decora Phylli?
 Viden buxifer ut vocat Brionus
 Lymphanusque caput nitens oliva;
 Te pomaria, te vocant salicta

Et nostri sine te greges miselli.
O pulcherrima Phylli, quid moraris?
 Iam florent sylvae, nemus virescit:
 Hic carpes violam et rosas rubenteis
 Et texes capiti tuo corollam.
 Hic inter corylos et esculeta
 Captabis placidum, petulca, somnum;
 Hic unda vitrea pedes lavabis.”
O pulcherrima Phylli, quid moraris?

Giovanni Cotta 15. költeménye a keretszerkezet sémáját alkalmazza. Cserhátoni Gyula ezt a sémát nevezte Grube nyomán „didaktikus refrénnek”, melynek lényege, hogy a vers maga a nyitó sor kifejtése, és önmagába tér vissza, hogy az argumentáció után megerősítse a mondanivaló lényegét. Ezt a sémát az anakreóni dalok ismétlés-technikáiból célszerű eredeztetni (2, 36, 43, 45):²⁴

Iam valet, boni mei sodales,
 Naugeri optime, tuque, amice Turri,
 Vere candidi et optimi sodales,
 Quos nunquam sat amaverim, licet vos
 Quam fratres mage, quamque me ipsum amarim.
 Quibus perpetuum frui per aevum,
 Vota si mea Di audiant benigni,

Sit una ampla animi mei voluptas.
 Verum dura necessitas repugnat,
 Invitumque alias adire terras
 Cogit, atque alios parare amicos.
 Vos ergo, memores mihi esse vestri
 Fixam in pectore imaginem bonamque
 Vobis partem animae meae relinqui,
Iam valet, boni mei sodales.

Természetesen ez a megoldás a klasszikus latin költészetből is ismert, Catullus többször is kiaknáztta a nyitás–zárlat azonosság poétikai erejét. Ez a banánhéj-struktúra jelentkezik a 16. („Pedicabo ego vos et irrumabo”), a 36. („Annales Volusi, cacata charta”) versben, az 57. költeményben („Pulchre convenit improbis cinaedis”). Martialnál is felelhető az eljárás, pl.: 4, 64 („Iuli iugera pauca Martialis”) vagy 4, 86 („Ohe, iam satis est, ohe, libelle”). Janus Pannonius 272. epigrammájában szintén működik a keretstruktúra: a „Cum sis pauperior Codro vel Iro” sor a 12., utolsó sorban így tér vissza: „dum sis pauperior Codro vel Iros”.

Andrea Navagero Lusus című kötetének 51. versében repetitív és kontrasztív, módifikált ismétlést is alkalmaz:

Vatum pessimus omnium Secundus,
Felicissima Sirmio insularum est:

Hanc laudant numeris tamen trecentis
Vatum pessimus omnium Secundus:
Iam miserrima Sirmio insularum est.

²⁴ Cserhátoni Gyula, *i. m.* (vö. 11. j.), 171.

Navagero hendecasyllabusait a finom zenei modifikációk mellett a helycserés ismétlések is jellemzik (lásd pl. Lusus 58.). Panfilo Sasso *In Vitellum* című epigrammájában (65.) szintúgy markáns ismétlésalakzat uralkodik a hangzás síkján:

Titonii croceum senis cubile,
Aurora aurigeris comis refulgens
Iam surgit roseosque clara vultus
Ostendit, Phaetontis et citatis
Currunt flammigeri rotis iugales,
Et tu stertis adhuc, miser Vitelle.
Tractant causicidici forense bellum,
Actor sollicitos vocat clientes,
Et tu stertis adhuc, miser Vitelle.

Thermarum sonat aes, lavamur omnes;
Flet tristis Pharium bovem sacerdos
Et tu stertis adhuc, miser Vitelle.
Lauti prandia praeparant ministri,
Ad mensam veniunt dapes secundam
Et tu stertis adhuc, miser Vitelle.
Te non ergo, velut decet, „Vitellum”
Ullus sed „vitulum” vocet „marinum”;
Es tu nam vitulus, nec es vitellus.

A példák további sorolása helyett (jelen dolgozat keretei közt természetesen csak szemelgethettünk a létező gazdag formai variánsokból) immár tegyük fel a kérdést: van-e a humanista költészetben olyan szöveg, melynek formája megfelel Janus Pannonius szabályos kompozíciójának? Pietro Bembo *Pastorum Chorus* című költeménye szabályos strófákra bonthatóan refrénes, és mindig (ahogy Janusnál) hat sornyi szakasz után következik, bár Bembo a refrént az első versszakot leszámítva két sornyira növeszti. Az előrefrén technikáját szintén beveti:

Pastores tua turba te rogamus,
Seu tu nomine Pan arundinator,
Seu Faunus dubii potens futuri,
Barbatus capripesque cornigerque,
Seu malis, Pater, Incubus vocari:
Nos et res tueare, Dive, nostras.

En iam ver redit et dies rebellem
Paulatim sibi vendicat teporem;
Iam collis viret et sinu soluto
Florentes tibi porrigit genistas.
Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.

Nunc annus puer et tenellus orbis;
Nunc sol purior et colora tellus;
Nunc ludit Venus alma, nunc sorores
Festas Gratia poscit ad choreas.
Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.

Novum montivagae thymum capellae
Tondent, et cytisi comam arbutique
Pascunt purpureos oves per agros,
Et pugnam cupidi cient mariti.
Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.

Nunc o nunc opus est, Pater, volenti
Aspires genio, et gregem revisas,
Dum liber stabulis: tibi dicatum
Ne qua sors populum gravis fatiget.
Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.

Tu fures, avidum genus, coerce;
Tu morbos abige atra saevientes;
Tu bellum iubeas, bonus, famemque
Ignotis procul exulare teris.
Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.

Defendat saturas nemus capellas;
Fida non egeant oves canum vi;
Audaces lupus inter erret agnos,
Cumque hoedis Libyci accubent leones.

**Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.**

Absit fraus scelerum comes, suoque
Se livor miser imbuat veneno;
Et lis cedere discat, et solutam
Devinctus metuat furor quietem.

**Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.**

Sit pax candida, sit beata, plena
Pomis copia frugibusque cornu:
Qualis cum positum recenter orbem
Saturnus Iove sanctior regebat.

**Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.**

Audis nos, Pater? an novam per agros
Suspiras Venerem et preces recusas?
Ah cur nos fugis? hi tui poetae:
Haec olim tibi ducitur chorea.

**Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.**

Scimus quid sit amor, quid obstinata
Defigi tacitum iecur sagitta;
Adsis tu tamen, ipse dum laboro
Coepti carminis explicare pendum.

**Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.**

Et ver pulvereum, humidam et vehat sol
Aestatem pecori laborioso;
Neu laxent pluviae, vel impotenti
Sydus ubera comprimat calore.

**Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.**

Tum fons vitreus, et perennis unda
Festinans placido sonet susurro,
Quo sitim veniat, meridiemque
Umbrosa pecus elevare ripa.

**Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.**

Gregi haec poscimus: at gregis magistros
Praesens perpetua leves iuventa,
Quam lusus comitetur et voluptas
Et nudos Venus osculans amores.

**Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.**

Sic te nec fatuae petant puellae,
Nec Nymphae fugiant meticulosae,
Dum fessae gelidi nemus Lycae,
Et gratum tibi Maenalon revisunt.

**[Pastores tua turba te rogamus,
Nos et res tueare, Dive, nostras.]**

*

* *

Összegzősképpen elmondható, hogy a humanista költészet kedvelte és jól ismerte a hendecasyllabusos, ismétléstechnikákakon alapuló, refrénes verset. A Búcsú Váradtól nem társtalan jelenség a humanizmus korában: jelentős szerepe van egy régi verstani hagyomány pulzáló alakításában, fontos állomása a hendecasyllabusban rejlő zenei lehetőségek kiaknázásával kísérletező versfelfogásnak, és egyértelmű katalizátora a későbbi strófikusabb karakterű költői megoldásoknak. Artisztikus kvalitásai, szabályos, szinte mértani pontosság és arányossága, spontán növekvő költői ereje önmagában véve is különleges. A hendecasyllabus humanista költészetben betöltött szerepét természetesen egy ilyen rövid dolgozat keretei közt nem állt módunkban teljes egészé-

ben feltérképezni: mindössze jelezni kívántuk azt a burjánzó gazdagságot, amely e korszakot e tekintetben jellemzi, és bemutatni néhány törekvést, mely az antik örökség „megregulázására”, szabályosabbá tételére irányult.

Felhasznált neolatin szövegkiadások

- Pietro Bembo, *Lyric Poetry. Etna*, ed., trans. Mary P. Chatfield, Cambridge–London, Harvard University Press, 2005.
- Mattea Maria Boiardo, *Pastoralia*, ed. Stefano Carrai, Padova, Antenore, 1996.
- Giovanni Battista Cantalicio, „Borgias”, in Antonio Altamura, *Un poemetto inedito dell’umanista Giovanbattista Cantalicio, La Rinascita* 3 (1940) 733–744.
- Giovanni Cotta, *I carmi*, ed. Gabriele Banterle, Verona, Vita Veronese, 1954.
- Nicolò D’Arco, *I Numeri*, ed. Mariano Welber, Trento, Comune di Arco, Ed. U.C.T., 1996.
- Galeottus Martius, *Carmina*, ed. Ladislaus Juhász, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1932.
- Andrea Navagero, *Lusus*, ed. Alice E. Wilson, Nieuwkoop, B. De Graaf, 1973.
- Iani Pannonii *Opera quae manserunt omnia, I., Epigrammata*, ed. Iulius Mayer, Budapest, Balassi, 2006.
- Ioannis Ioviani Pontani, *Carmina*, ed. Johannes Oescgher, Bari, 1948.
- Giovanni Gioviano Pontano, *Baiae*, transl. by Rodney G. Dennis, Cambridge–London, Harvard University Press, 2006.
- Panfilo Sasso, *Epigrammatum libri quattuor. Distichorum libri Duo. De Bello Gallico, De laudibus Veronae. Elegiarum liber unus*, Brescia, Bernardinus de Misitis, 1499.